

MAGDALENA ŻUREK

Zamek pokrzyżacki w Przezmarku. Wstępne wyniki badań

**The post-Teutonic Order's castle in Przezmark.
Preliminary research results**

Zarys treści. W artykule zaprezentowano wyniki pierwszego sezonu badań archeologicznych zamku pokrzyżackiego w Przezmarku. Pozwoliły one na wstępną weryfikację publikowanych wcześniej planów. Stwierdzono obecność wykusza ustępowego w północno-wschodniej części założenia, brak działalności budowlanej w jego północno-zachodniej części w okresie średniowiecza. Zakwestionowano obecność wieży na planie koła w północno-zachodniej części zamku średniego. Dokonano też wstępnego rozwarstwienia budowli.

Słowa kluczowe: średniowiecze, architektura, zamek krzyżacki, ceramika, drobne znaleziska, ikonografia.

Pierwszy sezon badań archeologicznych na zamku w Przezmarku (stanowisko 6, pow. Sztum, woj. pomorskie) odbył się w 2017 roku¹. Ich celem była dokumentacja zachowanych reliktyw oraz weryfikacja dostępnego planu obiektu (m.in. Haftka 1999, s. 249; Torbus 2010, s. 195)². Dotąd nie prowadzono na zamku w Przezmarku prac archeologicznych. W latach 1931–1934 zabezpieczono jedynie ruiny zamku wysokiego³, a w okresie powojennym na zachowane korony murów założono czapy smolno-betonowe.

¹ Badania trwały od 4 lipca do 11 sierpnia 2017 roku; kierowała nimi autorka niniejszego artykułu. W pracach udział wzięli studenci z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

² Rozpoczęcie prac archeologicznych było możliwe dzięki życzliwości właścicieli zamku, państwa Jolanty i Ryszarda von Pilachowskich, którym za pomoc i życzliwość serdecznie dziękuję.

³ Podczas prac konserwatorskich prowadzonych przez Carla Wünscha oczyszczono piwnice wschodniego skrzydła zamku wysokiego, wzmocniono fragmenty murów północnego skrzydła oraz lico północno-wschodniego narożnika.

Zamek w Przezmarku od dawna funkcjonuje w literaturze, choć wzmianki są skromne, a niektóre dość bałamutne lub oparte na niejasnych przesłankach. Jeszcze w XIX wieku wzmiankował go Max Töppen w swym dziele o zamkach w Prusach Wschodnich (Töppen 1881, s. 112–127) oraz Adolf Bötticher (Bötticher 1898, s. 62–67), który opublikował plan zamku z 1837 roku wg Richtera wraz z opisem funkcji pomieszczeń (Bötticher 1898, s. 62, il. 50) oraz rysunki i fotografie ruin. Krótkie informacje o Przezmarku znalazły się też w pracach Conrada Steinbrechta, który zamieścił XVII-wieczny widok warowni (Steinbrecht 1920, s. 52), z kolei Carl Wunsch opracował dzieje budowli (Wunsch 1935, s. 30–44). Po wojnie informacje o zamku znalazły się w monumentalnej pracy Georga Dehio i Ernsta Galla (Dehio, Gall 1952, s. 135), w katalogach zamków polskich (Guerquin 1974, s. 244–245; również Kajzer, Kołodziejcki, Salm 2003) oraz w albumowych raczej publikacjach Christopha Hermanna (2015, s. 126–129) czy Tomasza Torbusa (2010, s. 191–196; por. też Jackiewicz-Garniec, Garniec 2009, s. 362–371), brakuje jednak obszerniejszych opracowań. W monografii poświęconej krzyżackim zamkom konwentualnym T. Torbus często odnosi się do tego obiektu, lecz go nie opisuje (Torbus 2014, s. 152, 154, 255, 353, 369 i 385). Historią budowli zajął się też Mieczysław Haftka, choć jego prace tracą niestety z powodu niekompletnego aparatu naukowego (Haftka 1999, s. 248–253; 2010, s. 106–143; por. też niżej).

Zamek w Przezmarku wybudowano w latach 1316–1331 na polecenie Lutera z Brunszwiku, komtura dzierzgońskiego, mniej więcej w połowie drogi między Dzierzgoniem (Christburg) a Zalewem (Saalfeld) (Haftka 1999, s. 248). Początkowo był siedzibą niższych urzędników Zakonu – rezydował tu szafarz, od 1320 roku był zamkiem prokuratorским, potem wójtowskim (od 1359 roku), dopiero w 1437 roku przeniesiono tu konwent z Dzierzgonia, zniszczonego podczas wojen Zakonu z Polską w 1414 roku (Wunsch 1935, s. 44; Haftka 2010, s. 106). Poprzedziła to przebudowa zespołu w Przezmarku na potrzeby konwentu, głównie wschodniego skrzydła zamku wysokiego (Wunsch 1935, s. 44). Warownia mogła ucieść nieco podczas wojen w 1414 lub 1454 roku, choć źródła nie informują o zniszczeniach⁴.

Po sekularyzacji Zakonu obiekt stał się własnością prywatną – w 1534 roku nabyło go dwóch mieszczan gdańskich (Wunsch 1935, s. 32). Podjęte wówczas prace budowlane trwały do 1603 roku; prawdopodobnie głównie na nieistniejącym dziś zamku średnim oraz również w niezachowanej kaplicy na zamku wysokim. Wykonano również prace wykończeniowe – ciesielskie i stolarskie, przy których zatrudniono mistrzów z Miłomłyną, Zalewa i Pasłęka (Wunsch 1935, s. 34–35). W tym czasie zamek stał się siedzibą starostwa górnopruskiego. Obiekt ucierpiał najprawdopodobniej podczas wojen ze Szwecją oraz wskutek użytkowania. Już w 1738 roku budynki mieszkalne zamku średniego były na tyle zniszczone,

⁴ Zamek zdobyty został w 1414 roku przez wojska polskie, a w 1454 roku przez wojska Związku Pruskiego. Prawdopodobnie z jednym z tych wydarzeń można łączyć zniszczenia posiadki (i późniejsze jej naprawy) w pomieszczeniu odsłoniętym w północno-wschodniej części dziedzińca zamku wysokiego oraz obecność kamiennych kul i bełtów.

że zdecydowano o przeniesieniu mieszkań urzędników starostwa do skrzydeł północnego i wschodniego zamku wysokiego. W 1776 roku zrujnowane już było skrzydło północne i urzędnicy ostatecznie zostali przeniesieni do skrzydła południowego. W 1793 roku rozpoczęto rozbiórkę grożących zawaleniem budynków (Wünsch 1935, s. 36).

Zamek w Przechmarku wzniesiono na cyplu wcinającym się głęboko w jezioro Motława Wielka; cały układ jest wciąż czytelny w terenie (ryc. 1). U podstawy cypla znajdowało się przedzamcze, skomunikowane z zamkiem mostem wspartym na masywnych, ceglanych filarach, przerzuconym nad fosą, odcinającą cypel od ładu. Zamek średni oddzielony był od zamku wysokiego głębokim, L-kształtnym przekopem. Do dzisiaj przetrwały fundamenty i dolne partie murów zamku wysokiego, jego północno-wschodni narożnik oraz północno-wschodnia wieża zamku średniego i filary mostu prowadzącego na przedzamcze. Dysponujemy jednak źródłami ikonograficznymi, które mogą pomóc w rekonstrukcji wyglądu bryły zamku.

Najstarszy znany wizerunek zamku pochodzi z dziennika Abrahama Boota – „Journael, Vande Legatie, gedaeninde Iaren 1627 en 1628” – wydane w Amsterdamie w 1632 roku⁵. Zdaniem autorki odnosi się on jedynie do zamku średniego. Na rysunku widać zamek średni od zachodu: most przez fosę odcinającą cypel oraz dwupomieszczeniową wieżę bramną, krytą dachami dwuspadowymi z widocznym jeszcze szczytem płycinowo-sterczyńskim (ryc. 2). Skrzydło północne flankują dwie wieże: wschodnia czworoboczna, kryta dachem namiotowym, zachodnia – okrągła. Część skrzydła na zachód od przejazdu bramnego wyciągnięta jest wyżej i kryta dachem dwuspadowym, prostopadłym do osi skrzydła. Skrzydło południowe jest kilkukondygnacyjne, kryte dachem dwuspadowym. Za nim widać most przez fosę, prowadzący do zamku wysokiego.

Trzy rysunki zamku i jego plan zamieścił Johann Heinrich Dewitz w pracy pt. „Historische Briefe. Eine Reise durch Preussen”, wydanej w Elblągu w 1772 roku, stanowiącej relację z podróży, którą odbył około 1750 roku (ryc. 3: a–c)⁶. Dwa z nich i plan dotyczą całego założenia, jeden tylko zamku wysokiego. Na tej podstawie możemy przypuszczać, że w połowie XVIII wieku zamek w Przechmarku wciąż był dwuczłonowy. Wieża bramna znajdowała się mniej więcej w połowie północnego muru zamku. Wieża wschodnia, na planie kwadratu, zachowała dach namiotowy, widoczne są również płyciny zdobiące jej elewację. Wieża zachodnia, na planie koła, miała dach stożkowy. Do muru północnego przylegały budynki kryte dachami dwuspadowymi. Plan i widok potwierdzają obecność skrzydła wschodniego i budynku w południowo-wschodniej części zamku średniego. Skrzydło północne zamku wysokiego było przynajmniej

⁵ Rysunki A. Boota wykorzystane są niemal we wszystkich pracach poświęconych obiektowi w Przechmarku (Haftka 2010, s. 107).

⁶ Rysunki J. H. Dewitza były również wykorzystywane we wcześniejszych pracach dotyczących zamku w Przechmarku (Wünsch 1935, s. 34; Haftka 2010, s. 112, 134, 136, 139).

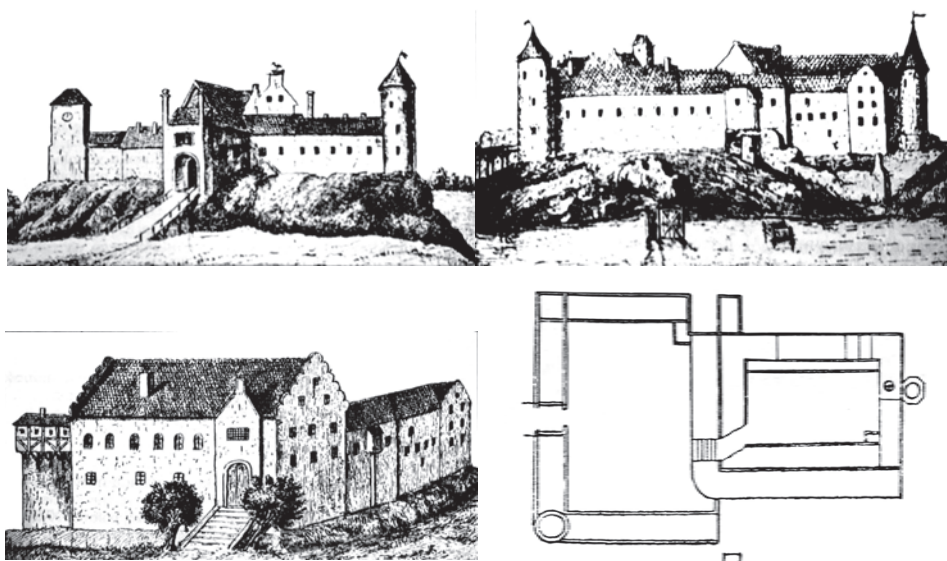
Ryc. 1. Przewymark, pow. Sztum. Położenie zamku – stanowisko 6 (wg <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/Przewymark>)

Fig. 1. Przewymark, Sztum district. Location of the castle – site 6 (after <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/Przewymark>)

Ryc. 2. Przewymark, pow. Sztum. Widok zamku średniego od strony zachodniej (z dziennika Abrahama Boota, 1632 rok; wg Haftka 2010)

Fig. 2. Przewymark, Sztum district. View of the middle castle from the west (from the Abraham Boot's diary, 1632; after Haftka 2010)

Ryc. 3. Przemark, pow. Sztum. Plan oraz widoki zamku wysokiego i całego założenia (z listów J. H. Dewitza, 1750 rok; wg Haftka 2010)

Fig. 3. Przemark, Sztum district. Plan and views of the high castle and the entire complex (from the letters of J. H. Dewitz, 1750; after Haftka 2010)

trzykondygnacyjne, miało dach dwuspadowy, z bramą wjazdową zsuniętą z osi ku zachodowi. Skrzydło zachodnie, niższe, kryte było dachem dwuspadowym. Skrzydło południowe miało co najmniej trzy kondygnacje i dach dwuspadowy, wyraźnie też widać wystającą poza jego obręb ośmioboczną wieżę południową. Jedyne skrzydło wschodnie opięte było krużgankiem. Na widokach nie zostało ono uwzględnione, widać jednak dobudowany doń od wschodu drewniany lub szachulcowy ustęp. Plan sugeruje, że zamykał on od wschodu skrzydło północne.

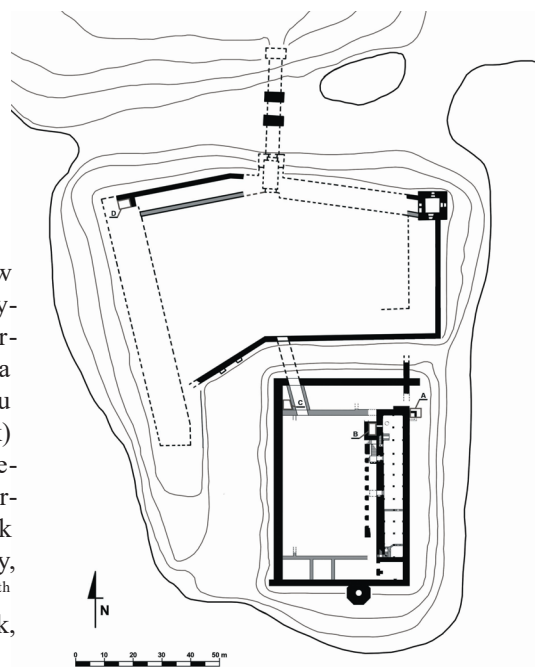
Na terenie zamku założono cztery wykopy i sondáže: trzy na zamku wysokim (wykopy A–C) i jeden na zamku średnim (wykop D), który obecnie jest zagospodarowany i zamieszkaany, został również zniwelowany pod współczesną zabudowę (ryc. 4)⁷.

Wykop A założono przy północno-wschodnim narożniku zamku wysokiego, po jego zewnętrznej stronie, aby zweryfikować istnienie parchamu i muru zewnętrznego, widocznego niekiedy na publikowanych planach (Torbus 2010, s. 195). Odsłonięto duży fragment średniowiecznego ceglano-ceglanego zbiornika ustępowego, wykorzystywanego jeszcze w czasach nowożytnych.

⁷ W latach 50. XX wieku na terenie zamku średniego działał ośrodek wczasowy, a w obrębie zamku wysokiego pole namiotowe. Na zamku średnim wzniesiono pawilony gastronomiczne, wykopano szambo, ustawiono drewniane domki na murowanej podbudówce. W to miejsce nawieziono też ziemię (informacja od pani J. von Pilachowskiej).

Ryc. 4. Przezmark. Plan reliktyw zamku z zaznaczonymi wykopami A–D. Linia czarna – mury z XIV wieku, linia szara – mury z XVI wieku (rys. M. Żurek, R. Rybarczyk)

Fig. 4. Przezmark. Plan of the castle with marked trenches A–D. Black line – wall from 14th century, grey line – wall from 16th century (drawn by M. Żurek, R. Rybarczyk)

Wykop B znajdował się w pomieszczeniu o wymiarach 2,87×4,40 m, w północno-wschodnim narożniku dziedzińca zamku wysokiego. Pomieszczenie to, o zarysie widocznym jeszcze w terenie, nie było uwzględniane w publikowanych planach. Odsłonięto całą izbę, dostępną jedynie ze wschodniego skrzydła zamku, z ceglana, gotycką posadzką, posadowioną na poziomie brukowanego dziedzińca zamku (ryc. 5). W jego północno-wschodnim narożniku, gdzie posadzka została zniszczona, założono sondaż, a w nim posadowienie muru zamykającego pomieszczenie od północy oraz warstwy niwelacyjne poniżej posadzki.

Wykop C, w północno-zachodnim narożniku zamku, miał na celu rozpoznanie zabudowy w tej części założenia. Na niemal całej powierzchni, poza nieregularnym pasem o szerokości 1,2–1,4 m przy zachodnim murze obwodowym zamku, odsłonięto bruk, przylegający od wschodu do dość wąskiego muru (szerokości około 0,45 m), przebiegającego ukośnie, stanowiącego zapewne fragment nowożytnego przejazdu bramnego. Pod brukiem stwierdzono jedynie obecność warstw niwelacyjnych.

Wykop D założono w północno-zachodnim narożniku zamku wysokiego, w celu odnalezienia reliktyw nieistniejącej dziś wieży. Rozmiar i położenie wykopu ograniczały współczesne konstrukcje – zbiornik szamba i piwniczka. Zlokalizowano narożnik wieży na planie kwadratu, na fundamencie kamiennie-ceglany, z niewielkim, szczelinowym oknem w ścianie północnej. Prace w tym miejscu będą kontynuowane w następnym sezonie.

W trakcie badań wykopaliskowych zadokumentowano rysunkowo i fotograficznie także widoczne na powierzchni mury zamku wysokiego, głównie w części wschodniej.

Skrzydło wschodnie, o wymiarach 65,0×11,5 m, zachowane jest na poziomie fundamentów, jedynie narożnik północno-wschodni z ryzalitem od strony północnej pozwala stwierdzić, że pierwotnie budowla miała przynajmniej dwie kondygnacje i piwnice. Od strony dziedzińca opięta była arkadą krużganka (ryc. 7).

– Kondygnacja piwnic: sala o długości 41 m oraz szerokości 8,15 m w części północnej i 6,70 m w południowej, dwunawowa, kryta sklepieniem krzyżowym wspartym na 11 kolumnach granitowych. Dostęp do niej prowadził z dziedzińca dwoma klatkami schodowymi: w południowej części oraz mniej więcej w 1/3 długości ściany od strony północnej (ryc. 6, 8, 9, 10). W połowie długości ściany zachodniej znajduje się wejście do niewielkiego pomieszczenia(?), niebadane ze względu na stan zachowania.

– Kondygnacja 1: ciąg pomieszczeń o nieokreślonych wymiarach ze względu na niezachowane mury obwodowe (ryc. 7). Od południa przylega do nich pomieszczenie o wymiarach 7,8×7,3 m⁸, ze sklepieniem krzyżowym wspartym na kolumnie granitowej, dostępne arkadą z dziedzińca. W północnej części skrzydła znajduje się wejście do pomieszczenia przylegającego od zachodu, o wymiarach 4,40×2,85 m, z posadzką ceglana (wykop B).

Arkada krużganka wsparta jest na siedmiu profilowanych filarach ceglanych. Po obu jej stronach znajdują się klatki schodowe prowadzące do piwnic (od północy, ryc. 9) oraz do piwnic i na piętro (od południa). Dziedziniec wybrukowany jest średniej wielkości kamieniami – ślady bruku widoczne pośrodku dziedzińca.

– Kondygnacja 2: ciąg pomieszczeń o nieokreślonych wymiarach. Jedno, niewielkie, o wymiarach 2,97×1,10 m, wysokości 2,9 m, znajduje się w północno-wschodnim narożniku, w grubości ryzalitu. Ma ceglana posadzkę, kryte jest sklepieniem kolebkowym, doświetlone szczelinowym, rozglifionym okienkiem, dostępne przez granitowy portal (ryc. 12). We wschodniej ścianie izby znajduje się płytki nisza. Obok wejścia do pomieszczenia, we wschodnim murze obwodowym zamku, widnieje ceglane przejście o wysokości 1,88 m, szerokości 0,65 m, blokowane belką chowaną w grubości muru, prowadzące do wieży ustępowej (ryc. 10).

Obserwacja murów oraz prace wykopaliskowe pozwoliły na wstępne rozwarstwienie zamku, choć w przyszłości trudności interpretacyjne może spowodować fakt, że w trakcie jego rozbudowy podjętej w 1537 roku używano gotyckiej cegły rozbiórkowej, między innymi z klasztoru w Zalewie (Wünsch 1935, s. 32–33).

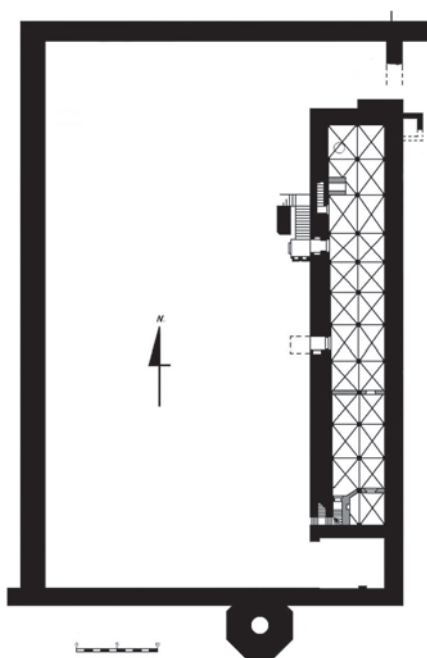
Zamek średni skomunikowany był z przedzamczem mostem wspartym na dwóch masywnych, ceglanych filarach (ryc. 4). Założono go na planie lekko nieregularnym, otoczono murem z wieżą bramną, z dwoma czworobocznymi

⁸ Pomieszczenie to nie zostało odsłonięte; w wyniku dalszych badań jego wymiary mogą nieznacznie ulec zmianie.

Ryc. 5. Przechmark, pow. Sztum. Zamek wysoki, wykop B – pomieszczenie na dziedzińcu; widok od północy (fot. M. Żurek)

Fig. 5. Przechmark, Sztum district. High castle, trench B – room in the courtyard; view from the north (photo by M. Żurek)

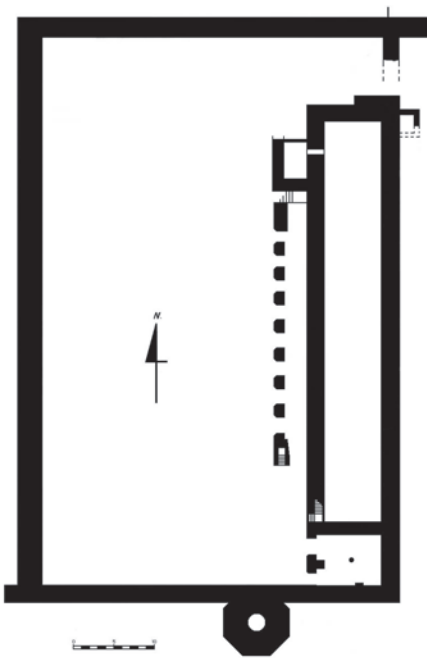
Ryc. 6. Przechmark, pow. Sztum. Zamek wysoki – plan kondygnacji piwnic; faza I (rys. M. Żurek, R. Rybarczyk)

Fig. 6. Przechmark, Sztum district. High castle – basement floor plan; phase I (drawing by M. Żurek, R. Rybarczyk)

Ryc. 7. Przewmark, pow. Sztum. Zamek wysoki, piwnica – ściana wschodnia (fot. M. Żurek)

Fig. 7. Przewmark, Sztum district. High castle, basement – eastern wall (photo by M. Żurek)

Ryc. 8. Przewmark, pow. Sztum. Zamek wysoki – plan kondygnacji przyziemia; faza I (rys. M. Żurek, R. Rybarczyk)

Fig. 8. Przewmark, Sztum district. High castle – basement floor plan; phase I (drawing by M. Żurek, R. Rybarczyk)

Ryc. 9. Przezmark, pow. Sztum. Zamek wysoki – północna klatka schodowa prowadząca do piwnic; widok od południa (fot. M. Żurek)

Fig. 9. Przezmark, Sztum district. High castle – northern staircase leading to the basements; view from the south (photo by M. Żurek)

Ryc. 10. Przezmark, pow. Sztum. Zamek wysoki – piętro, północno-wschodni narożnik. Granitowy portal prowadzący do izdebki i przejście do wykusza ustępowego; widok od zachodu (fot. M. Żurek)

Fig. 10. Przezmark, Sztum district. High castle – first floor, north-eastern corner. Granite portal leading to the chamber and the passage to the wardrobe; view from the west (photo by M. Żurek)

wieżami na krańcach muru północnego. Zamek wysoki oddzielała od średniego głęboka i szeroka, sucha L-kształtna fosa. Brzegi jej północnego odcinka stanowiły mury zamków średniego i wysokiego, odcinek zachodni prawdopodobnie obejmowały wały ziemne. Zamek wysoki otoczony był murem obwodowym na kamiennym fundamencie, o długości 75 m (północ–południe), szerokości 50 m (wschód–zachód) i nieznannej wysokości. Do południowej strony kurtyny przylegała od zewnątrz ceglana, ośmioboczna wieża o średnicy 8 m.

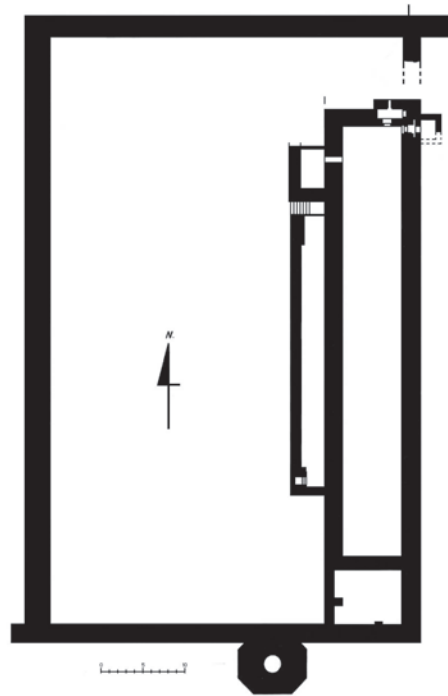
Można wyróżnić przynajmniej dwie fazy użytkowania zamku wysokiego w średniowieczu. W początkowym okresie (faza IA) poza rozplanowaniem całości założenia i murami obwodowymi wzniesiono jedynie dom wschodni – trzykondygnacyjny, opięty krużgankiem. Najniższą kondygnację stanowiła długa, wąska piwnica kryta ceglany sklepieniem wspartym na rzędzie 11 kamiennych filarów (ryc. 8), brukowana, dostępna z brukowanego dziedzińca dwiema klatkami schodowymi (ryc. 8, 9), ciągnąca się niemal pod całym wschodnim skrzydłem. Na poziomie dziedzińca (kondygnacja 2) znajdował się ciąg pomieszczeń o nieznannej dyspozycji i przekryciu, być może dostępnych z krużganka, zamknięty od południa salą

ze sklepieniem wspartym na centralnej, granitowej kolumnie. Dostęp do tej sali prowadził podwójną arkadą z krużganka, wobec braku ściany północnej trudno stwierdzić, czy była skomunikowana z resztą izb w tym skrzydło. W północnej części zachodniego muru obwodowego domu znajdowało się jedyne wejście do pomieszczenia położonego na dziedzińcu. Być może od północy przylegało do niego jeszcze jedno, na co wskazuje grubość muru północnego opisanego pomieszczenia (0,3 m), który był najprawdopodobniej tylko ścianą działową. Na trzeciej kondygnacji mieścił się ciąg pomieszczeń również o nieznannej dyspozycji. W północnej części, w ryzalicie znajdowała się niewielka, wąska izdebka (ryc. 12), przestrzeń nad i pod nią nie była dostępna (brak śladów otworu drzwiowego).

Ryc. 11. Przezmark, pow. Sztum. Zamek średni – północno-wschodnia wieża; widok od południowego zachodu (fot. M. Żurek)

Fig. 11. Przezmark, Sztum district. Middle castle – north-eastern tower; view from the south-west (photo by M. Żurek)

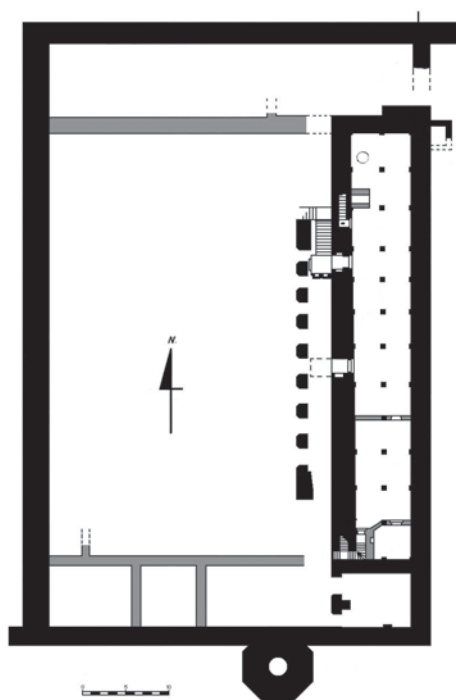
Ryc. 12. Przeworsk, pow. Sztum. Zamek wysoki – plan kondygnacji piętra; faza I (rys. M. Żurek, R. Rybarczyk)

Fig. 12. Przeworsk, Sztum district. High castle – storey plan; phase I (drawing by M. Żurek and R. Rybarczyk)

Ryc. 13. Przeworsk, pow. Sztum. Zamek wysoki, wykop A – ceglany zbiornik ustępowy; widok od północnego wschodu (fot. M. Żurek)

Fig. 13. Przeworsk, Sztum district. High castle, trench A – brick garderobe's tank; view from the north-east (photo by M. Żurek)

Ryc. 14. Przezmark, pow. Sztum. Zamek wysoki – plan; faza II (rys. M. Żurek, R. Rybarczyk)

Fig. 14. Przezmark, Sztum district. High castle – plan; phase II (drawing by M. Żurek, R. Rybarczyk)

Obok, we wschodnim murze obwodowym, znajdowało się wejście do wykusza ustępowego (ryc. 10). Gniazda do wsuwania belki – blokady wejścia od strony wewnętrznej – świadczą, że hipotetyczny mur zewnętrzny nie istniał⁹. Pod wykuszem znajdował się ceglany, dość płytki zbiornik z wysoko posadowioną ceglana posadzką złożoną z przynajmniej czterech warstw cegieł, nieprzewiązany z murem obwodowym zamku (ryc. 13). Ustęp najprawdopodobniej był drewniany, na zewnętrznej elewacji wschodniego skrzydła zachował się zarys dwuspadowego dachu, w zasypisku brakuje śladów zniszczonych konstrukcji szachulcowych. Lokalizacja wejścia prowadzącego do latryny w murze obwodowym wschodniego skrzydła zamku w trakcie jego budowy wskazuje wyraźnie, że wykorzystywana była od początku funkcjonowania zamku. Liczny materiał zalegający w zbiorniku ustępowym, pochodzący z XVI–XVIII wieku (głównie ceramika kuchenna, kafle płytowe, fragmenty fajek jednorodnych, również szpunt i fragment zegara nitkowego) przy niewielkim udziale średniowiecznego (ceramika kuchenna i budowlana) sugeruje, że zbiornik był opróżniany¹⁰. Prawdopodobnie była to wówczas jedyna

⁹ Na osi wejścia do wieży ustępowej, na stoku, wykonano szereg odwiertów. Wykazały one obecność zawałisk wschodniego muru obwodowego zamku. Stromizna zbocza również stawia istnienie muru zewnętrznego pod znakiem zapytania.

¹⁰ Przy stopie fundamentowej zbiornika ustępowego, nad calcem, znaleziono brakteat krzyżacki z krzyżem, wstępnie określony jako XIV-, XV-wieczny. To znalezisko oraz fakt, że otwór wejściowy do wykusza ustępowego wykonano równocześnie z budową muru zamkowego mogą decydować o powiązaniu tej części zamku z najstarszą fazą użytkowania budowli.

latryna na zamku wysokim¹¹. Dotąd nie udało się stwierdzić zabudowy ceglanej w pozostałych częściach dziedzińca zamkowego.

Najprawdopodobniej w związku z przeniesieniem siedziby komtura z Dzierżonia do Przezmarku (w 1437 roku) dokonano przebudowy istniejącego domu (faza IB). W tym celu skuto sklepienia w skrzydle wschodnim i wprowadzono stropy, co pozwoliło utworzyć dodatkową, dość niską kondygnację. Ślady skucia stropów oraz gniazda po belkach stropowych są dobrze widoczne na wschodniej i północnej elewacji wewnętrznej piwnic (ryc. 6). Wewnątrz skrzydła zamkowego brakuje śladów komunikacji między kondygnacjami. Wspomniany zabieg pozwolił uzyskać, stosunkowo tanim kosztem, dodatkową przestrzeń i pomieścić większą liczbę zakonników, wobec konieczności zaadaptowania zamku do nowej funkcji, przy kłopotach finansowych Zakonu.

Faza II użytkowania zamku, przypada na okres nowożytny (lata 1534–1603). Wówczas stał się on własnością prywatną, a potem siedzibą starostwa. W tym czasie rozbudowano zamek wysoki, najprawdopodobniej wzniesiono trzy skrzydła zamykające dziedziniec wewnętrzny; w konstrukcjach skrzydła północnego i południowego zastosowano cegłę nowożytną. Z pewnością wybudowano też przejazd nad suchą fosą, zsunięty z osi dziedzińca w kierunku zachodnim¹². W skrzydle wschodnim dokonano przebudowy piwnicy, dzieląc ją na mniejsze pomieszczenia (ryc. 14) oraz wyremontowano pomieszczenia na górnych kondygnacjach. Zachowały się także informacje o wykonaniu stolarki okiennej (Wünsch 1935, s. 34–35).

Faza III, związana z upadkiem zamku, na razie dość ogólnie odnoszona jest do wieku XVIII; wyburzono wówczas wykusz ustępowy¹³. Drobne znaleziska pochodzą głównie z zasypu latryny (wykop A) oraz pomieszczenia na dziedzińcu (wykop B); datowane są w szerokich ramach od XIV do XIX wieku. Poza ceramiką kuchenną i budowlaną są to przedmioty codziennego użytku: między innymi ciężarki do sieci, miniaturowe naczynka, odważnik, prosty pierścionek miedziany

¹¹ Część badaczy, widzących w rysunku A. Boota całość założenia, z obecności drewnianych konstrukcji pomostowych po południowej stronie przedstawionej budowli wnioskują, że jest to pomost do gdaniska ustawionego w jeziorze (Guerquin 1974, s. 244–245; Haftka 2010, s. 108). Koncepcja ta jest jednak mało prawdopodobna ze względu na odległość południowego muru obwodowego zamku od jeziora (około 20 m), różnicę poziomów między poziomem użytkowym zamku a lustrem jeziora, a zwłaszcza niewielką odległość południowego brzegu cypla od przeciwległego brzegu jeziora (w tym miejscu przeciwległy brzeg jest najbliższy, odległość między nimi nie przekracza 12 m) oraz fakt, że niewątpliwie na jeziorze dokonywano połowów ryb. Analiza rysunku J. H. Dewitza, przedstawiającego zamek wysoki od zachodu, pozwala przypuszczać, że mógł jeszcze istnieć ustęp w postaci wykuszu, w zachodnim murze obwodowym warowni, najprawdopodobniej był on jednak późniejszy.

¹² Ze względu na zniszczenia północnego muru obwodowego zamku wysokiego i południowego muru obwodowego zamku średniego nie sposób stwierdzić, czy średniowieczny most łączący oba człony zamku znajdował się w tym samym miejscu. Śladem nowożytnego jest – poza źródłami ikonograficznymi – zachowany fragment muru wzniesionego z cegły nowożytnej, wydzielający przejazd przez północne skrzydło zamku wysokiego.

¹³ W warstwach gruzu nad zbiornikiem ustępowym znaleziono monetę zidentyfikowaną jako szeląg toruński Augusta III z 1760 roku, co daje nam *terminus ante quem* likwidacji latryny w tym miejscu.

z kasztą na pojedynczy kamień, szpunt, fajki jednorodnego typu Gouda, fragment zegara nitkowego (wykop A) oraz militaria (wykop B). Z oczyszczenia fragmentu bruku w północno-zachodnim narożniku zamku wysokiego i założonego tam sondażu (wykop C) pozyskano tylko nieliczną, bardzo rozdrobnioną ceramiką nowożytną.

Materiał źródłowy pozyskany w pierwszym sezonie badań zamku w Przechmarku pochodzi głównie z okresu nowożytnego. Najliczniejszy i najbardziej różnorodny wydobyto z latryny, z pomieszczenia przy dziedzińcu pozyskano stosunkowo nieliczne fragmenty ceramiki i militaria. Natomiast materiał z zamku średniego (wykop D) jest wyraźnie przemieszany¹⁴. Materiał ceramiczny stanowią przede wszystkim nowożytne naczynia kuchenne, które z dużym prawdopodobieństwem w większości pochodzą z XVII–XVIII wieku¹⁵. Podobnie datowane są jednorodne fajki typu Gouda, niestety, fragmentarycznie zachowane oraz fragmenty butli z uszkodzonym lecz czytelnym stemplem LONDON¹⁶. Z XVI wieku może pochodzić brązowy szpunt dekorowany sylwetką kogutka¹⁷, fragment butli kamionkowej z reliefowym przedstawieniem głowy mężczyzny w czapie oraz fragment zegara nitkowego.

Niewątpliwie przedstawione wyżej wyniki badań nie pozwalają odpowiedzieć na wiele pytań związanych z tak rozległym założeniem jak zamek pokrzyżacki w Przechmarku. Wciąż niejasna jest dyspozycja zamku średniego oraz jego chronologia, również wczesnonowożytna zabudowa zamku wysokiego. W kolejnych sezonach prace będą kontynuowane, co – mam nadzieję – pozwoli odpowiedzieć na większość pytań.

¹⁴ Pochodzi on z zasypu wkopu pod instalacje wodno-kanalizacyjne, związane prawdopodobnie z ośrodkiem wypoczynkowym funkcjonującym w obrębie zamku w latach 60. i 70. XX wieku.

¹⁵ Opracowanie ceramiki z wykopu A w przygotowaniu.

¹⁶ Butle takie z okrągłym stemplem LONDON (lub formą skróconą) na ramionach znaleziono również między innymi w Gdańsku i Elblągu, datowane są na XVIII wiek (Gołębiewski 1997, s. 189–190; Markiewicz 2017, s. 15).

¹⁷ Podobny szpunt znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (nr inw. MAG/GD/255/20/46/22325), datowany jest na XVI wiek.

Literatura

- Boot A.
1632 *Journael, Vande Legatie, gedaeninde Iaren 1627 en 1628*, Amsterdam.
- Bötticher A.
1898 *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, t. 3, Königsberg.
- Dehio G., Gall E.
1952 *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler: Deutschodensland Preussen*, Berlin.
- Dewitz J. H.
1772 *Historische Briefe. Eine Reise durch Preussen*, Elbing.
- Garniec-Jackiewicz M., Garniec M.
2009 *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach*, wyd. 2, Olsztyn.
- Gołębiewski A.
1997 *Znaki na nowożytnych butelkach szklanych ze Starego Miasta w Elblągu*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 6, s. 183–205.
- Guerquin B.
1974 *Zamki w Polsce*, Warszawa.
- Haftka M.
1999 *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock.
2010 *Zamki krzyżackie. Dzierżgoń – Przezmark – Sztum*, Gdańsk.
- Hermann Ch.
2015 *Zamki w państwie krzyżackim w Prusach*, Olsztyn.
- Kajzer J., Kołodziejski S., Salm J.
2003 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.
- Markiewicz M.
2017 *Nowożytny wyroby szklane ze stanowiska „Teatr Szekspirowski” przy ulicy Podwale Przedmiejskie w Gdańsku*, *Szkło i Ceramika*, R. 68, nr 2, s. 13–16.
- Steinbrecht C.
1920 *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen Bau-Aufnahmen und baugeschichtliche Würdigung der noch vorhandenen Burgen und bedeutenderen Burg-Reste des Ordens in Preussen aus der Zeit von 1310 bis zum Ende der Ordens-Herrschaft*, Berlin.
- Töppen M.
1881 *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofs-Schlosser in Preussen*, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 4, s. 85–127.
- Torbus T.
2010 *Zamki krzyżackie. Deutschordensburgen*, Wrocław.
2014 *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.

Wünsch C.

- 1935 *Zur Baugeschichte des Schlosses Preußisch Mark vom Ausgang der Ordenszeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1934 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreußen, t. 33, s. 30–44.

*THE POST TEUTONIC ORDER'S CASTLE IN PRZEZMARK.
PRELIMINARY RESEARCH RESULTS*

Keywords: Middle Ages, architecture, Teutonic Order's castle, pottery, small finds, iconography.

Summary

Archaeological research in the area of the post-Teutonic Order's castle in Przezmark (Sztum district), conducted in 2017, aimed at documenting preserved relics and verification of the available structure's plan. The complex, located on the headland of the Motława Wielka Lake, is preserved in a state of permanent ruin. Originally it consisted of a high and middle castle, which were separated by a dry moat, while a moat filled with water separated it from the mainland. The structure is mentioned in medieval and early post-medieval sources, there are also known four drawings from the 17th–18th century, showing its shape.

The works covered mainly the area of the high castle (three trenches), and to a lesser extent – the middle castle (one trench). The presence of garderobe was found in the north-eastern corner of the high castle and the presence of a representational room in its north-western part was questioned. The state of preservation of the middle castle does not allow to say much about its medieval shape. It was found, however, that the tower in its north-western part was erected on a square plan, and not – as suggested by post-medieval iconographic sources – on a circle plan.

Observation of walls and excavations allowed initial stratification of the building. The middle castle was connected with the outworks by a bridge supported by two massive brick pillars. It was founded on an irregular plan, surrounded by a wall with a gate tower, and with two four-sided towers at the edges. The high castle was separated from the middle castle by deep and wide, dry L-shaped moat, the northern section of which was lined thanks to the perimeter walls of both parts of the complex descending vertically. The western part was probably surrounded by earthen ramparts. The high castle was surrounded by a perimeter wall on a stone foundation, 75 m long (north-south), 50 m wide (east-west) and of unknown height. A brick, octagonal tower with a diameter of 8 m adjoined to the south side of the curtain.

Acquired mobile sources, mainly from the garderobe's tank unearthed within the high castle, are mostly pottery sherds, but also small objects of everyday use. Based on the stratigraphy and comparative materials, they can be dated to the 15th–18th centuries.

